

Б. А. ШРАМКО

О времени появления пашенного земледелия на Юге Восточной Европы

Резюме

Вопрос о характере орудий пахоты на ранних ступенях развития земледелия на Юге Восточной Европы принадлежит к еще слабо разработанным. Между тем его решение необходимо для того, чтобы судить о времени возникновения и ранних формах пашенного земледелия в этом районе.

В статье приводятся новые данные, свидетельствующие о применении деревянных рал для обработки почвы. В частности, дается интерпретация изображений на лицевой стороне стелы из Бахчи-Эли возле Симферополя, на которой прослеживаются очертания двух древних рал. Эта и другие находки подтверждают вывод автора о том, что пашенное земледелие с применением деревянных рал появилось в Восточной Европе во второй половине III тысячелетия до н. э. В конце III — начале II тысячелетия до н. э. оно уже было распространено на большой территории вплоть до северной границы Лесостепи и южной части лесной зоны.

А. С. РУСЯЄВА

Культ Кібели в Ольвії

За останній час нагромаджено значний археологічний матеріал, який свідчить про існування в Ольвії культу Кібели і певною мірою сприяє висвітленню тієї лінії його історичного розвитку, що пов'язана з цим містом¹. Серед пам'яток, безпосередньо пов'язаних з ритуалом богині, особливе місце належить теракотам і вотивним рельєфам з її зображенням; крім того, заслуговують на увагу нечисленні в Ольвії матеріали — графіті на уламках посудин, лапідарні написи й монети.

Корені цього культу сягають в глибоку давнину, коли стихійно-містичне, в основі своїй хтонічне шанування жінок дістало узагальнення і завершення в особі Великої Матері, або Матері богів. Спочатку вона уявлялася життєдайним божеством землі, а згодом набула й інших, конкретніших функцій: як охоронниця тваринного світу, захисниця і засновниця міст, інколи залежно від часу і місця як покровителька землеробства. В її шануванні як супутник виступав оргіастичний юний бог Аттис, що уособлював вмирання та відродження рослинності; все це надавало їй відтінку хтонізму. Хтонічна сторона цього культу яскраво проявлялась на початку його виникнення в Малій Азії, особливо у Фрігії. Ще в архаїчний період він проник на о. Кріт, де ототожнювався з культом Реї², але не знайшов особливого поширення в стародавній Греції внаслідок екстатичного ритуалу, пов'язаного з оплакуванням Аттиса, що було чужим для давньогрецької релігії. Лише коли наприкінці III ст. до н. е. статуя Кібели була перевезена з Пессінунта до Риму, культ її став офіційним, державним. До цього спричинилася друга Пунічна війна³.

¹ Про культ Кібели в Ольвії немає спеціальних досліджень, крім невеликої статті Дж. Хирста (Ольвийские культы.— ИАК, вып. 27, стор. 105—107).

² Реальный словарь мифологических древностей по Любкеру. СПб., 1885, стор. 1153.

³ Тренчени Вальдапфель Имре. Мифология. М., 1959, стор. 438.

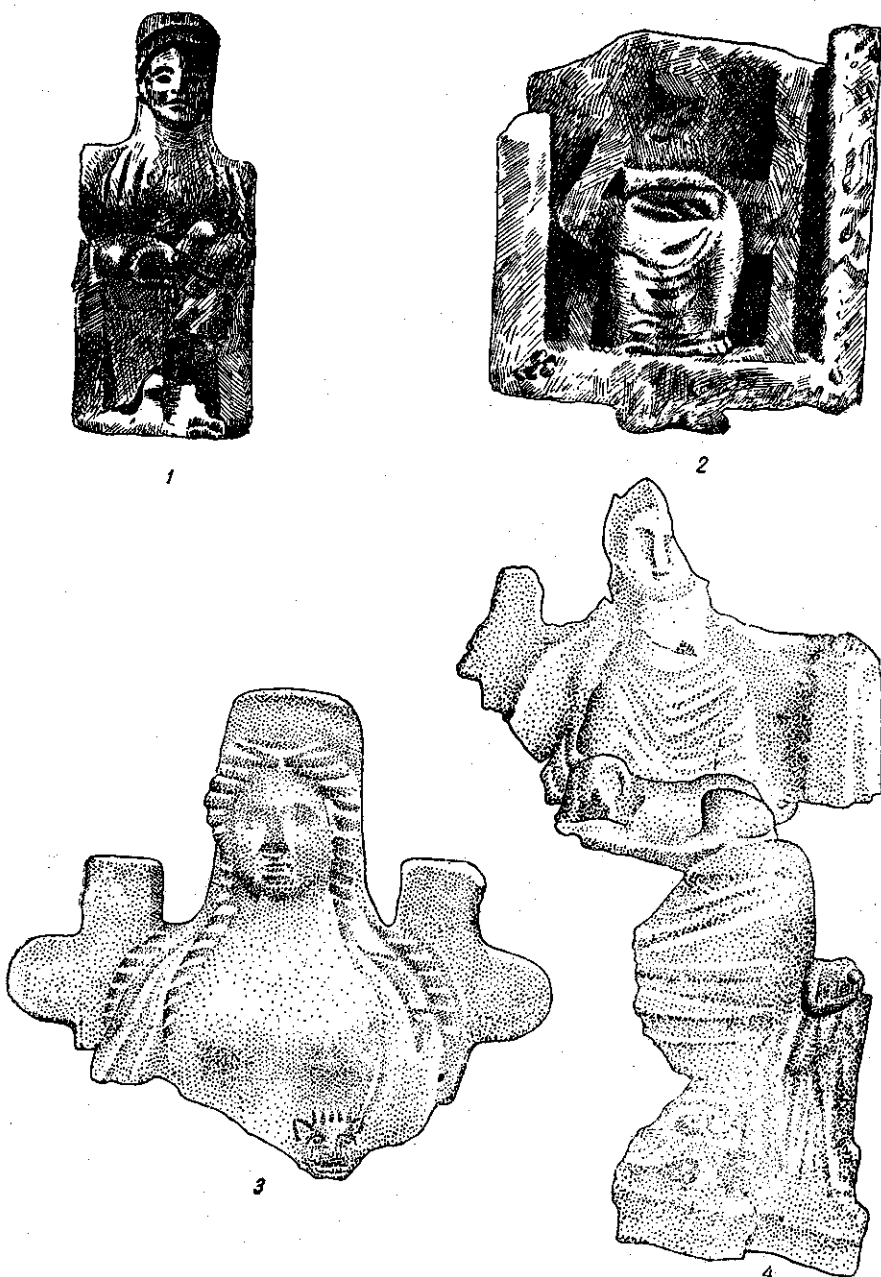

Рис. 1. Теракотові та вапнякове зображення Кібели.

Поява нового культового образу⁴ викликала зміни в його пластичному відтворенні, зумовлюючи поєднання атрибутів, раніше властивих окремим божествам. Образ Кібели, відомий нам за зразками малоазійської пізньоархаїчної скульптури, не змінився, проте нові риси залишили свій слід в узагальненому її втіленні. Вивчення того чи іншого куль-

⁴ Образ богині в цей час вже не був чисто малоазійським; її синкретизм виявлявся ще в архаїчний період (Otto Kern. Die religion der Griechen. III. Berlin, 1935, стор. 145—151). Кібела запозичила багато рис не тільки від Артеміди, Реї і Деметри, а й від єгипетської Ізиди, фракійських Котіс і Бендіди, тобто божеств тих народів, у яких рано виник її культ.

ту перш за все пов'язується з розкриттям процесу його виникнення на конкретній території, а також дослідженням тих історичних умов, якими він породжений. Вивчення більшості ольвійських культів полегшується тим, що божества тут переважно були не місцевого походження, а з'являлись разом з поселенцями. Згодом нові ритуали могли змінюватися, набираючи децю іншого характеру й призначення.

В архаїчний період у Ольвії, як і в Мілеті, Кібела була дуже популярною, але менше, ніж інші жіночі божества: шанувалася, певно, лише окремими людьми. Дві теракотові статуетки, що зображують богиню (рис. 1, 1)⁵, знайдені в архаїчних шарах. Одна з них трапилась у похованні другої половини VI ст. до н. е. разом з теракотою Кори — Персефони. Як і інші богині, Кібела тут сидить в ієратичній позі у кріслі з високою спинкою. На голові — або покривало, з-під якого волосся спадає на груди локонами, або зачіска, зроблена в архаїчному стилі дрібними насічками. Хітон богині зливається з її тілом, лише в нижній частині показані поперечні дрібні складки. На одній з теракот одяг пофарбований по білій обмозці в яскраво-рожевий колір. В основному для теракот характерна узагальненість і змазаність, нечіткість окремих деталей. Стилiстично вони нагадують зображення інших жіночих божеств, а відмінною їх рисою є те, що богиня обома руками тримає біля грудей левеня.

Теракотові зображення Кібели були знайдені в храмі кабірів у Німфеї⁶. Виходячи з місця їх знаходження в Ольвії і Німфеї та в інших пунктах⁷, вони вказують на хтонічну сутність культу Кібели в цей ранній період та на взаємозв'язок її шанування як з культурами Деметри і Кори — Персефони, так і з ритуалом кабірів. Свідченням хтонізму є й алебастрові чаші, знайдені в багатому архаїчному похованні. Детальний аналіз їх зробив Б. В. Фармаковський⁸. Зображення демонів смерті на чашах разом з постаттю богині символізують її всевладність над життям і смертю.

До кінця V—IV ст. до н. е. відносяться кілька граффіті на уламках чорнолакових посудин. Написи складаються з двох літер — М та Н, які можна вважати скороченим ім'ям Кібели⁹. В присвятах її найчастіше називали МНТΡΙ ΘΕΩΝ або МНТΡΙ ΦΡΥΠΑΙ (Матір'ю богів, Фрігійською Матір'ю), або ж просто Матір'ю (ΜΑ, ΜΗ), як іноді іменували її у Фрігії. Для ольвійських граффіті характерне скорочене написання імені божеств, складене з однієї, двох, часом трьох літер, наприклад, присвяти Зевсу, Деметрі, Гермесу, Ахіллу та ін.¹⁰

Ширшого визнання культ Кібели набуває в пізньоелліністичний і римський періоди. В Ольвії з'являється значна кількість різних пам'яток місцевого походження, що свідчать про особливу популярність бо-

⁵ 0/1902—18092.—Зберігаються у фондах Державного Ермітажу.—ОАК, 1913—1915, стор. 40, рис. 58. Аналогічний матеріал див.: F. Winter. Die Typen der figurlichen Terrakotten, I. Berlin, 1903, стор. 43.

⁶ М. М. Худяк. Два святилища на акрополі Німфеї.—Труди Государственного Эрмитажа, т. II. М., 1958.

⁷ Кібела разом з Деметрою і Корою — Персефоною шанувались у храмі кабірів на о. Самофракія (Н. И. Новосадский. Культ кабиров в древней Греции. Варшава, 1891). Теракоти з її зображенням знайдені в Тірігачі у фавісі, де переважна кількість пластики відтворювала образи Кори — Персефони й Деметри (Ю. Ю. Марти. Разведочные раскопки вне городских стен Тиргачи.—МИА, № 4. М., 1941, стор. 25—36).

⁸ Б. В. Фармаковский. Архаический период в России.—МАР, № 34. Пг., стор. 16—24.

Чимала кількість різних бляшок з зображенням лева, виявлених в похованнях, теж певною мірою пов'язана з цим культом.

⁹ 0-69/3450; 0-59/3963.

¹⁰ И. И. Толстой. Греческие граффити древних городов Северного Причерноморья. М., 1953.

гині серед населення¹¹. Зокрема, це стосується теракот. Переважна кількість їх належить до III—II ст. до н. е., є лише кілька екземплярів кінця IV ст. до н. е. Всі вони дуже схожі з позою і композицією фігури, змінювалися тільки зображення атрибутів, стилістичні деталі в трактуванні обличчя, вбрання, поза лева. Всі ці теракоти, зроблені в різний час і різними майстрами, певно, є відображенням в основних рисах якоїсь відомої статуї Кібели. Статуарні зображення богині були широко розповсюджені в архаїчний період у Малій Азії, у тому числі в Мілеті. Саме мілетський тип архаїчної скульптури мав великий вплив на розвиток пластики малих форм, головним чином теракотових і вапнякових статуєток, рідше мармурових рельєфів та горельєфів¹², які у період, коли проходив процес запозичення деяких канонів архаїчного мистецтва, стають широко відомими в Північному Причорномор'ї.

Найбільш традиційним було зображення Кібели, що сидить у кріслі з фіалогою в правій витягнутій руці, тимпаном у лівій, левеням на колінах і в согопа *thugalis*¹³. Нерідкі статуєтки з левеням біля ніг богині, інколи бокові виступи крісла прикрашались головами цих тварин¹⁴. Поверненням до архаїчного типу є теракоти, на яких богиня виступає без головних своїх атрибутів і обома руками притримує левеня на колінах¹⁵.

Одягнена богиня в хітон, в окремих випадках із значним викотом на грудях. Поверх хітона, високо підперезаного паском з двома кінцями, що розходяться, спадає покривало (рис. 1, 3). На голові — або калаф у формі кріпосної стіни, інколи з накинутим на нього покривалом, або головного убору немає зовсім, і коси спускаються на груди. Обличчя богині трактувалось по-різному: іноді воно дуже чітко модельоване, з високим, гарної форми лобом, облямованим пишним волоссям, найчастіше з проділом, яке спадає на плечі хвилястими локонами; виразно окреслені тонкі брови, прямий ніс і напіввідкриті ледь усміхнені уста¹⁶. В інших випадках увага до деталей мінімальна, всі риси обличчя невирозні, складається враження, що замість реального жіночого образу, як у першому випадку, тут втілено абстрагований тип богині, чим характеризується більшість зображень божеств¹⁷.

Часто Кібела мала прикраси: намисто на шиї, великі округлі сережки у вухах, іноді каблучки на пальцях. На деяких теракотах вона (рис. 1, 4) показана вже немолодою жінкою — масивна фігура, важке, майже квадратне підборіддя, зморшки на обличчі, які немов осоціюються з численними складками вбрання. Ноги завжди в черевиках, інколи сховані важкими складками хітона.

На кількох теракотах добре збереглися кольори. Крісло розписувалося червоними лініями, які перехрещувались, утворюючи ромби і прямокутники, в центрі вони мали розетки з блакитних крапок. Інколи бокові ніжки крісла були профільованими (рис. 2). Вбрання Кібели теж розмальовувалося то рожевою фарбою (як на архаїчній теракоті), то з

¹¹ Загальна кількість уламків таких теракот — близько 600. Розміри їх різні — від 15 до 30 см заввишки; глина рожева, жовта, сіра.

¹² М. М. К о б ы л и н а. Мілет. М., 1965, стор. 21; Б. В. Ф а р м а к о в с к и й. Архаический период в России..., стор. 19.

¹³ Е. И. Л е в и. Терракоты из цистерны ольвийской агоры. — КСИИМК, вып. 74. М., 1959, стор. 10—12.

¹⁴ Н. К о н д а к о в. Греческие терракотовые статуэтки в их отношении к искусству, религии и быту. — ЗООИД, т. II. Одесса, 1879, табл. 1, 2.

¹⁵ М. М. Х у д я к. Терракоты. — Ольвия. К., 1940, стор. 85; Е. И. Л е в и. Материалы ольвийского теменоса. — Ольвия. Теменос и агора. М.—Л., 1964, стор. 170, рис. 41, 3.

Подібного типу статуєтки знайдені в Калатісі (М. Мирчев. Сборката от теракоти на гр. Варна. — Известия на Археологическото дружество гр. Варна, кн. X. Варна, 1956, рис. 120, 120а).

¹⁶ 0-1908/4633. — Зберігається у Миколаївському історичному музеї, інша — в Московському (колекція Бурачкова).

¹⁷ 0-1912/4264; 0-56/2155; 0-55/3675 та ін.

фоном білої обмазки, якою найчастіше покривалася статуетка перед фарбуванням, контрастували чорні й червоні лінії геометричного орнаменту. Волосся і левеня брунатного кольору. Відома одна теракота, яка має сліди позолоти на волоссі й на вставних глиняних гудзиках на руках хітона¹⁸.

Існує кілька теракот, де на бокових частинах крісла є рельєфні жіночі та чоловічі фігури¹⁹. Жіноча постать показана в довгому хітоні з смолоскипом у руках, в одному випадку — з якимсь плодом чи квіткою біля грудей²⁰. Можливо, це зображення Кори — Персефони (рис. 1, 4), бо своєрідною рисою культу її в Ольвії був тісний зв'язок з поклонінням Кібелі²¹. Чоловіча постать, що сидить, очевидно, уособлює бога Аттіса, зважаючи на характерне для нього східне вбрання*. Стояча чоловіча фігура на задньому плані досить невиразна, але на підставі аналогій²² можна припускати, що це Гермес, також причетний до культу Кори — Персефони. Отже, і в елліністичний час культ Кібелі в Ольвії мав хто-нічий характер.

Більшість теракот із зображенням Кібелі виявлено в комплексах, що, як відомо, відіграють значну роль у датуванні знахідок, а також у встановленні взаємозв'язку цього божества з іншими. Перша група теракот, кількісно невелика, походить з розкопаного в 1936 р.²³ великого північного будинку IV—II ст. до н. е. на ділянці «И». Тепер важко встановити чи пов'язувалися ці теракоти та інші культові речі з характером будинку, чи потрапили сюди випадково тоді, коли засипалось приміщення. За своїм змістом та ідеєю всі вони належать до одних культових образів — жіночих землеробських божеств. Більшість речей датується кінцем IV—III ст. до н. е. Група теракот, серед яких переважають зображення Деметри і Кори — Персефони, а статуеток Кібелі — лише дві, свідчить про початок нового періоду її шанування водночас з іншими божествами і вказує на одні й ті ж зв'язки, які існували в архаїчний період.

Дещо інший характер має група культових речей, знайдена під час розкопок так званого будинку жерця Агрота. Тут переважають теракоти Кібелі, її мармуровий горельєф, теракоти Деметри, Кори — Персефони, вапнякові вівтарика тощо. Вони відкриті в засипці підвальних приміщень, що розкопувалися в 1959, 1963 і 1964 рр.²⁴ Можливо, в будинку Агрота було спеціальне приміщення, де проходили різні ритуальні сцени на честь богів родючості. Серед останніх, виходячи з кількості матеріалу, найбільше значення мала Кібела**. Це був час найвищого розкві-

¹⁸ Е. И. Левин. Терракоты..., стор. 12.

¹⁹ Там же, 0-59/1922.

²⁰ Е. И. Левин. Терракоты..., стор. 12; 0-59/1922.

²¹ А. С. Русяева. Про культ Кори — Персефони в Ольвії.— Археологія, вип. 4. К., 1971.

* В Ольвії знайдено дві теракоти III ст. до н. е., що зображують Аттіса. Одна з них — статуетка Аттіса, який сидить на скелі і грає на сіринзі; на голові у нього гостроверхий убор. Як і на рельєфних зображеннях Кібелі, він одягнений в довге вбрання, що тут слабо модельоване (№ 22156.— Зберігається в ОАМ). Друга теракота привізна, вона показує Аттіса в короткому підперезаному хітоні, гостроверховому головному уборі. Зачіска має вигляд двох рядів буклів (Е. И. Левин. Итоги раскопок ольвийского теменоса и агоры.— Ольвия. Теменос и агора. М.—Л., 1964, стор. 171, рис. 42).

²² Подібного типу теракоти, вапнякові й мармурові рельєфи знайдені як в Греції, особливо в Аттіці, так і на Боспорі (С. Blümel. Die klassisch griechischen Skulpturen. Berlin, 1928, табл. 118; F. Winter. Вказ. праця, стор. 175; Ю. Ю. Марти. Новые эпиграфические памятники Боспора.— ИГАИМК, вып. 104. М., 1934, стор. 64—66).

²³ Л. М. Славин. Отчеты о раскопках Ольвии в 1935—1936 гг.— Ольвия, т. 1. М., 1940, стор. 29; М. М. Худяк. Терракоты, стор. 85—103.

²⁴ Щоденники археологічних розкопок за 1959, 1963, 1964 рр.— НА ІА АН УРСР.

** Серед чималої кількості уламків теракот виділяються уламки від 14 різних за стилем статуеток із зображенням Кібелі. Заслужують на увагу, зокрема, фрагменти великих теракот (розмірами від 27 до 32 см) місцевого виробництва, виготовлених з

ту її культу — III—II ст. до н. е., коли в Ольвії вже існувало не тільки приватне шанування богині. В місті було споруджено святилище, певне, в районі теменоса, на що значною мірою вказує найчисленніший у Північному Причорномор'ї комплекс культових речей, знайдений у заповненні великої цистерни в 1955—1956 рр.²⁵ З 2000 уламків теракот, що зображують Деметру, Кору—Персефону, Крилатого Генія, статуєток, присвячених культу Діоніса та інших божеств, 500 фрагментів пов'язано з Кібелою, що дало можливість О. І. Леві припустити існу-

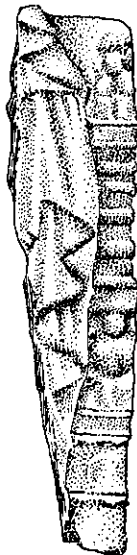

Рис. 2. Теракотове зображення Кібели.

Рис. 3. Теракотове зображення Кібели.

вання тут її святилища. Ця думка правомірна, бо навряд така велика кількість статуєток Кібели була б у святилищі іншого божества. Якщо раніше, на початку свого відродження, вона шанувалась разом з давно існуючими тут богинями землеробства, до яких завжди близько стояли Діоніс і його супутники (ΘΙΑΣΟΣ), то тепер (III—II ст. до н. е.) чисто землеробські божества, можливо, в зв'язку з економічною і політичною кризою в Ольвії відступають на задній план і шануються разом з Кібелою.

Водночас із загальним її культом зберігається сімейний, на що вказують окремі статуєтки богині, знайдені при розкопках житлових будинків Ольвії. Яскравим прикладом цього є теракота Кібели III ст.

сірої та червоної глини. Їм властиве узагальнення і нечітке трактування деталей всієї постаті і особливо обличчя; розмальовувалися вони, певно, різними фарбами. В 1965 р. знайдена форма від статуєтки Кібели таких самих розмірів (0-65/1145).

²⁵ Е. І. Леві. Теракоты..., стор. 9—19.

до н. е., одна з найкраще збережених. Виявлена вона у приміщенні великого житлового будинку, відкритого Б. В. Фармаковським у Нижньому місті в 1910 р.²⁶ (рис. 3). Кібела, як і на інших зображеннях, сидить у кріслі з високою спинкою і боковими, неначе роздвоєними виступами, тримаючи на колінах левеня. В лівій руці у неї тимпан, розмальований червоною фарбою, в правій — велика фіала. Калаф у формі кріпосної стіни теж червоного кольору. З-під нього частково видніється волосся з проділом посередині. Воно падає на груди довгими локонами. На обличчі Кібели, зображеному порівняно молодим, збереглися сліди фарб: брови і очі чорні, губи червоні; у вухах — великі сережки довгастої форми. Богиня одягнена в плащ і хітон, високо підв'язаний паском з двома звисаючими кінцями, по нижній частині плаща проведені дві горизонтальні смуги — чорна і червона. Спинка крісла розписана прямими лініями*. Разом з теракотою Кібели на мозаїчній долівці трапильнісі жіноча статуетка та вапняковий вівтарик. Немає сумніву, що в цьому будинку Кібела користувалась особливою шанобою.

В будинку Агрота, як показує велика кількість різноманітних вотивних предметів, шанування мало характер культу, служителями якого, можливо, були жерці або відвідувачі цього будинку. В такому разі тут не виключена наявність особливого приміщення, де відбувалися ритуальні дії, жертвоприношення та ін.

Крім того, було знайдено зображення Кібели з мармуру (рис. 4, 1), єдине поки що в Ольвії, виконане у високому рельєфі²⁷. Плитку зроблено з крупнозернистого, білого з легким жовтуватим відтінком мармуру висотою 24, шириною 16,5, товщиною 4,5 см. Плитка на звороті із боків оброблена досить недбало, сліди шліфування відсутні. Кібела зображена не в кріслі з високими боковими виступами, як на теракотах, а на лавці (подібно до архаїчних малоазійських рельєфів). У лівій руці богиня тримає тимпан, який прилягає до її тіла, у правій — фіалу. На колінах лежить левеня. Одягнена вона в довгий важкий хітон з короткими і широкими рукавами, з численними недбало виконаними поздовжніми складками, що спускаються донизу, прикриваючи з боків підставку для ніг, а спереду злегка підняті над тупими носками черевиків. Хітон згідно з елліністичною модою високо підперезаний під грудьми товстим паском у формі джгута. Поверх вбрання накинуте покривало, один кінець якого перекинута через ліву руку, а другий спускається до ніг. На голо-

Рис. 4. Зображення Кібели з мармуру (1) та вапняку (2).

²⁶ ОАК за 1909—1910 рр., стор. 67, рис. 75.

* Див. аналогії, що даються відповідно до загальних стилістичних ознак. М. М. Худяк. Терракоты, стор. 85, рис. 62; Г. Д. Белов. Терракоты Херсонеса из раскопок 1908—1914 гг. Херсонес, сб. III. Севастополь, 1930, рис. 20, 21; F. Winter. Вказ. праця, т. 3, стор. 174, рис. 4; T. Wiegand und Schrader. Priene Berlin 1904, стор. 330, рис. 367.

²⁷ Зберігається у Київському археологічному музеї.

ві—невисокий калаф напівциліндричної форми. Важкі довгі коси спадають на груди, одна коса біля шиї роздвоюється. Повне, округлих обрисів, з масивним підборіддям обличчя богині застигло в посмішці. Численні складки (на вбранні, шиї, щоках) підкреслюють, як ні в одному з інших зображень, її старість.

Повних аналогій цьому горельєфу немає. Майстер в основному дотримувався прийнятих канонів (постановка фігури, атрибути), проте додавав багато свого. Цікаве трактування волосся, обличчя, лавки. Чашу і тимпан богиня тримає на стегнах, в той час як звичайні статуарні зображення цих атрибутів показані на витягнутих руках. Відчувається навмисне звуження рельєфу, що, певне, пояснюється невеликими розмірами платки. Грубе, недбале виконання, необробленість тильних сторін горельєфу, що якоюсь мірою вказує на його незакінченість, свідчать про місцеве походження виробу. Його було відкрито у підвальному приміщенні на глибині 2,8 м майже біля самої долівки, керамічний матеріал заповнення датується III—II ст. до н. е. Стилістичні ознаки — об'ємність зображення, окремі деталі вбрання, характерні для пізньоелліністичного часу, — теж підтверджують цю дату.

В цей період з'являються вапнякові рельєфи з постаттю Кібели, знайдені в Ольвії та за її межами в різні роки²⁸. Вони являють собою невеликі прямокутні плити (рис. 1, 2; 4, 2)²⁹, прикрашені схематизованим трикутним фронтоном, інколи з акротерієм зверху, грубо висіченими з дрібно- або крупнозернистого вапняку різних відтінків — білуватого, світло-сірого, світло-жовтого, який ольвіополіти застосовували при будівництві. Виняток становить рельєф з м'якого білого привізного вапняку, знайдений у шарі III ст. до н. е. в районі теменоса; в тому самому шарі були й теракоти III ст. до н. е., головним чином зображення Кібели. Якщо матеріал вказаних знахідок (місцевий вапняк) свідчить про їх ольвійське походження, то рельєф з району теменоса, певно, привізний³⁰. На жаль, він дійшов до нас в пошкодженому вигляді (через м'якість вапняку). Особливо це стосується самого зображення, але в тих частинах, що збереглися, реалістичність і ретельність виконання відрізняють його від пізніших рельєфів. Вони, як і теракоти, показують Кібелу зі всіма її атрибутами. Богиня зображена в глибині ніші майже правильної форми. Її масивне тіло в довгому хітоні зливається з лавкою, на якій вона сидить з левеням на колінах, тримаючи на витягнутих руках тимпан і фіалу³¹. Інколи рука з тимпаном спирається ліктем на підставку у формі стовпчика. На одному з рельєфів збереглась голова Кібели, але внаслідок пористості вапняку риси обличчя зовсім невиразні; на голові — покривало, що спадає на плечі хвилястими складками (рис. 4, 2).

Рельєфи виконані в об'ємному плані, відчувається прагнення до реалістичного зображення богині, що відрізняє їх від римських зразків, для яких характерна пластичність і прямолінійність, зведена інколи до простих геометричних форм. В Ольвії є один варіант рельєфу такого типу³². Він висічений з дрібнозернистого світло-сірого вапняку, який трап-

²⁸ В 1913 р. у Заячій Балці зі сторони некрополя знайдено фрагментований рельєф Кібели в кріслі (ОАК, 1913—1915 рр.), а в 1954 р. дещо північніше цистерни з теракотами трапився інший (зберігається в Ольвійському музеї). Там був ще один рельєф, виявлений випадково. В 1957 р. В. В. Лалін на території некрополя знайшов рельєф, що зберігається нині у Київському археологічному музеї. Кілька рельєфів є в Херсонському, Миколаївському, Одеському музеях.

²⁹ Розміри двох рельєфів, що збереглися повністю, такі: перший висотою 0,52, шириною 0,33, висотою фігури 0,47 м; другий — відповідно 0,29, 0,285, 0,25 м.

³⁰ А. Н. Карасен, Е. И. Леви. Ольвийская экспедиция. Агора. 1945.—НА ІА АН УРСР, стор. 19.

³¹ Подібного типу зображення див.: М. С. Soutzo. Le culte de Cybele et la patere d'or du tresor de petroasa.—Dacia, III—IV, 1927—1932, стор. 628, рис. 28.

³² Зберігається в Ольвійському археологічному музеї.

ляється в Ольвії рідко. Кібела показана в глибокій ніші. Форми її тіла важкі, приземкуваті, прямі. В трактовці фігури немає нічого зайвого. Богиня в ієратичній позі, в руках, досить грубо вирізаних, тримає на колінах левеня. Хітон на широко розставлених колінах показано злитим з тілом, деталей немає, крім єдиної заглибленої лінії, що відділяє ноги. З-під хітона видно босі ступні з грубо зображеними пальцями, що важко спираються на дно ніші.

Цей рельєф в основному повторює архаїчні малоазійські скульптури Кібели, що, як і ольвійські, зроблені з вапняку. Її постать всередині прямокутного заглиблення дає уявлення про символічне зображення храму (ΝΑΟΣ, ΝΑΙΣΚΟΣ). Подібного типу рельєфи наявні в архаїчний період у багатьох іонійських містах Малої Азії, в тому числі в Мілеті³³. Пізніше, з відродженням культу Кібели, цей тип зображень також поновлюється, набуваючи малоазійських форм у втіленні образу богині. Недбалість у виконанні характерна взагалі для скульптури з вапняку, який швидко і легко псується.

Вапнякові рельєфи Кібели, як і вся місцева ольвійська скульптура, що з'являється тут, головним чином, лише в пізньоелліністичний та римський періоди, не досліджені. Ще не виявлені її локальні особливості і стиль зображення, властиві тому чи іншому періоду. На жаль, більшість цих рельєфів знайдена випадково*, що ускладнює їх датування³⁴; об'ємне зображення богині, а також мармуровий горельєф датуються шаром, в якому їх було знайдено, — III—II ст. до н. е. Оскільки у відтворенні деяких деталей лавки, одягу, постановки фігури, розташування атрибутів і, головне, об'ємності зображення вони стилістично близькі решті рельєфів, то й останні можна вважати належними до пізньоелліністичного періоду (за винятком того, який, як вказувалось, походить з римського часу). Такі дещо широкі хронологічні рамки пояснюються браком матеріалу. Його нагромадження дасть підстави визначити стилістичні особливості ольвійського мистецтва окремих періодів.

Для римського періоду відомо менше даних, які відтворюють шанування Кібели. Це, очевидно, зумовлене тим, що Ольвія зазначеного часу взагалі мало вивчена.

У I ст. до н. е. в місті з'являються монети із зображенням Матері богів в согона *tyralis* і покривалі. На їх зворотній стороні зафіксовані її атрибути³⁵. За кількістю ці екземпляри не виділяються серед монет із зображенням інших божеств, що шанувалися в Ольвії. Поява Кібели на монетах свідчить про державний характер її культури в цей час³⁶.

Відомий світильник, на якому в заглибленому медальйоні кулястої форми зображена Кібела з тимпаном у лівій руці, справа стоїть Аттіс

³³ S. Reinach. Statues archaïques de Cybele decouvertes a Cyme.— BCH, XIII, 1889, табл. VIII; E. Akurgal. Die Kunst Anatoliens. Berlin, 1961, стор. 86, рис. 73.

* Крім того, це не дає змоги повною мірою встановити призначення рельєфів, їх вотивний чи поховальний характер. Деякі з них, не випадково знайдені на території некрополя, певно, були своєрідним додатком до вапнякових надгробків. І якщо це так, то Кібела і в той період зберігала свій хтонічний характер.

³⁴ Вапняковий рельєф, виявлений в 1913 р., В. Д. Блаватський датує III ст. до н. е. (В. Д. Блаватський. Античная археология Северного Причерноморья. М., 1961, стор. 145).

³⁵ А. Н. Зограф датує ці монети I ст. до н. е. (А. Н. Зограф. Античные монеты.— МИА, № 16, 1951, стор. 140). П. Й. Каришковський їх карбування пов'язує з 73—63 рр. до н. е. (П. Й. Каришковський. Из истории монетного дела Ольвии.— МАПИ, № 4. Одесса, 1962, стор. 102).

³⁶ П. Й. Каришковський зазначає, що зображення богів на монетах навіть в найбільш ранній період мало у греків державно-політичне значення (П. Й. Каришковський. Монетное дело и денежное обращение Ольвии (VI ст. до н. э.—IV ст. н. э.). Автореферат. Л., 1969, стор. 9—10).

в шоломі, по обидва боки від крісла — леви, а також два лапідарних написи з присвятою Матері богів³⁷. Один з написів розташований під рельєфом, що зберігся частково. За стилем він нагадує рельєфи фракійського виробництва із зображенням Вершника, Мітри, Сільвана, яких багато знайдено в Ольвії. Це дало можливість М. І. Ростовцеву, а слідом за ним А. П. Манцевич і О. М. Щеглову говорити про наявність в Ольвії святилища фракійських богів, подібного до того, що було в Ай-Тодорі³⁸ і на території стародавньої Фракії. Малоазійські божества (Мітра, Кібела), які згодом справили великий вплив на розвиток християнства, очевидно, не мали тут, як і в Фракії, самостійного культу в цей час, а шанувалися разом з іншими богами, і важко сказати, хто з них займав домінуюче становище.

Отже, ми розглянули характерні для культу Кібели пам'ятки ольвійського мистецтва, які дали можливість простежити появу цього культу і його широку популярність серед населення, взаємозв'язок з шануванням інших богів, а також ряд особливостей в трактуванні пластичного образу богині. В архаїчний період Кібела була лише певною мірою знайомою ольвіюполітам.

Відома розповідь Геродота про Анахарсіс, який після відвідання Кизіка під час свят на честь Кібели вирішив і в себе на батьківщині запровадити жертвоприношення цій богині. «Після повернення в Скифію він, обвішавшись зображеннями богині в так званому Поліссі (воно лежить біля Ахіллового бігу і все покрите різнорідними деревами), відправив в честь її якесь свято з тимпаном в руках»³⁹. Хоч все це відбулося в священному місці, що належало Ольвії⁴⁰, проте Геродот ніде не вказує, що в цей час тут шанувалась Кібела ольвіюполітами. Пізніше, можливо, вона і мала там шану, бо в тих місцях було знайдено вапняковий рельєф з її зображенням⁴¹. Під час найбільшого розквіту в Ольвії й у всьому грецькому світі про неї ледве пам'ятали. Натомість зовсім інше спостерігається в III ст. до н. е. Відомо, що Ольвія в той час зазнавала великих труднощів. Політичні й економічні чинники не могли не відбитись на розвитку релігійних вірувань і культів. Неабияку роль, певне, відіграло в поширенні цього культу офіційне прийняття його в Римі, хоч в Ольвії він відродився дещо раніше. Проте важко визначити внутрішні причини, які зумовлювали ольвіюполітам шанувати саме цю богиню. Іконографічно вона найбільше відображена в місцевій коропластиці. Теракоти в основних своїх деталях повторювали грецькі іонійського та аттичного виробництва, хоч часто поступалися останнім в пластичній майстерності. Як і в теракотах Деметри, тут простежуються окремі реалістичні ознаки, які виявлялися найчастіше в зображенні обличчя: воно не є узагальненим ідеальним образом, а втіленням реальних людських рис, навіть, можливо, зі слідами портретної схожості. Ця сама деталь властива і мармуровому горельєфу. Теракотами володіли широкі верстви населення, вони являли собою не тільки вотивні дари,

³⁷ А. В. Деревницкий, А. А. Павловский, Э. Р. Штерн. Терракоты Одесского музея, I—II, 1897—1899, табл. XVII; ІРЕ, I (2), № 170, 192. Напис № 192, за новими дослідженнями П. Й. Қарішқовського, датується другою половиною III ст. до н. е.

³⁸ М. И. Ростовцев. Святилище фракийских богов и надписи бенефициариев в Ай-Тодоре.— ИАК, вып. 40; А. П. Манцевич. Рельеф из городища Скульки близ Ольвии.— ҚСИА АН УССР, вып. 11, 1961, стор. 10 і далі; А. Н. Щеглов. Два вотивных рельефа из Ольвии.— ЗОАО, вып. II (35). Одесса, 1967, стор. 255 та ін.

³⁹ ВДИ, № 2. М., 1947.

⁴⁰ М. М. Кубланов. Легенда о ристалище Ахилла и ольвийские агонистические празднества.— Ежегодник Музея истории, религии и атеизма АН СССР, т. 1. М.—Л., 1957, стор. 228.

⁴¹ А. Г. Загинайло. Висунцовский клад серебряных монет, найденный в 1951 г.— ЗОАО, II. Одесса, 1967, стор. 61, прим. 6.

а й свідчили про домашній характер шанування божеств, а також про якусь своєрідну обрядність, мало нам відому.

Цікаву групу присвятних пам'яток становлять вапнякові рельєфи. Проявом їх місцевої майстерності є сполучення впливів як малоазійського, так і фракійського мистецтва, між якими теж існували свої взаємозв'язки і взаємовпливи ще з архаїчної доби. Між Ольвією і Подунав'ям, певно, був зв'язок і в більш ранній час, але в релігійному плані він особливо сильно позначився в пізньоримський період. Тоді саме в Ольвії з'явилися римські легіонери, а серед них і загін фракійців, що приніс свої культу, які стали досить популярними серед населення північнопричорноморських міст⁴².

За археологічними даними важко судити про ці обряди в Ольвії, що проводились ранньою весною. Не відомо, чи мали вони такий екстатичний характер, пов'язаний з інсценуванням смерті бога Аттиса і його відродження та з жертвоприношенням, як це було в Фрігії, а потім в Римі, чи відзначались досить скромно, як подекуди в грецьких містах. Дж. Фрезер пише⁴³, що вони поширились по всій Римській імперії після встановлення цього культу в Римі. Написи, знайдені в Галлії і Германії, свідчать, що провінціальні святилища в своєму ритуалі наслідували римські. Однак шанування Кібели не зразу стало масовим. Спочатку воно поєднувалось з поклонінням Деметрі та Корі—Персефоні. Але поступово Кібела здобувала дедалі більше визнання серед усіх верств населення, про що говорить велика кількість теракот та інших пам'яток місцевого виробництва. Остання деталь — втілення образу богині в ольвійському мистецтві — вказує на її особливу популярність. Пластичні зображення Кібели повторюють архаїчний тип (з левом на колінах і покривалом на голові), але здебільшого вона виступає в согопа *пугаліс* з чашею і тимпаном в обох руках, левеням на колінах. Наявність всіх атрибутів ніби підкреслювала численні функції богині: не тільки як охоронниці тваринного і рослинного світу, а й засновниці та захисниці міст — всесильної Матері богів. Так, певно, проходив початковий етап універсалізації божества.

А. С. РУСЯЕВА

Кульٹ Кибелы в Ольвии

Резюме

За последнее время в Ольвии накопился значительный археологический материал, свидетельствующий о широком распространении культа Кибелы, особенно в III—II вв. до н. э. На основании этих памятников в статье рассматривается историческое развитие культа в хронологической перспективе, иконография божества, культово-религиозные связи с другими ольвийскими богами, а также с аналогичными обрядами в основных центрах античного мира. В позднеэллинистический период Кибела становится наиболее почитаемой среди масс Ольвии, о чем свидетельствует громадное количество теракотов с ее изображением местного производства. Как и в теракотах Деметры, здесь прослеживаются отдельные реалистические признаки в изображении лица, выражающего не обобщенный идеальный образ, а воплощение реальных человеческих черт, даже, возможно, со следами портретного сходства.

⁴² А. Н. Щеглов. Два вотивных рельефа из Ольвии..., стор. 255 і далі.

⁴³ Дж. Фрезер. Золотая ветвь, кн. III. М., 1928, стор. 71.